

MILOSLAVA KNAPPOVÁ

Kubánské náměstí 1322/17

CZ-10000 Praha 10, Vršovice

O PŘÍJMENÍCH V ČESKÝCH ZEMÍCH

Významný, vážený a milý chorvatský onomastik prof. dr. Petar Šimunovič věnoval svou velkou badatelskou pozornost nejen toponomastice, ale i problematice chorvatských příjmení. U příležitosti jeho životního jubilea, k němuž mu z celého srdce přeji jen to nejlepší, se pokusím v duchu jeho půvabné knihy *Naše prezimena* čtenáře ve stručnosti seznámit s vývojem a motivační strukturou příjmení užívaných v českých zemích.

1. Vývoj druhého osobního jména se v české společnosti zaznamenává od 13. století, kdy se začala objevovat různá další označení osob blíže určující základní osobní (křestní) jméno. Terminologicky jde o tzv. *příjmi* (cognomen), jinak přízvisko, z něhož se až o několik století později vyvinulo dědičné jméno rodové či rodinné (nomen gentis), pro které se vyvinul termín *příjmení*.

Příjmi však nebylo dědičné a jeho užívání nebylo závazné a ustálené. Rozlišovalo osoby podle příbuzenského vztahu, např. podle jména, postavení apod. otcova (*Jan Václavík* byl syn *Václavův*, *Petr Sdislavic* Sdislavův, *Matěj Janovec* Janův) či matčina (*Ondřej Mařák* byl synem *Máří*, *Kryštof Marušák* Marušin). Vznikaly též různé další obměny, zkráceniny a odvozeniny jmen (*Bartoloměj řečený Bárta*, *Bartoš* ap.). K přesnějšímu rozlišování osob také sloužila různá bližší označení týkající se jejich vlastností tělesných (*Velký*, *Kolenatý*), duševních (*Mudra*, *Veselý*), zaměstnání (*Sedlák*, *Kovář*), bydliště nebo původu (*Hradec*, *Hořejší*, *Zlesák*). Dále se dokládají příjmi vzniklá z domovních znamení (dům *U černého orla* – z toho *Orel*) a ze jmen „po chalupě“, poukazující na to, kde (v či chalupě) člověk bydlel, nebo kam se přestěhoval apod. (*Petr na Matějkově gruntě* – *Petr Matějka*). Funkci příjmi měly též přídomky (šlechtické predikáty) vzniklé podle sídel (*Svatomír z Doudleba*) a také přezdívky, které byly nejčastěji uvozovány slovy jako „řečený, alias, či, zvaný“ (*Pavel řečený Levička*, *Jan Těžký* či *Silný*).

Příjmi se od současných českých příjmení ovšem výrazně lišila, a to svou neustáleností a proměnlivostí. Táž osoba byla označována buď zároveň, nebo postupně i několika příjmeními, např. Petr Slepý byl zván také *Petrem Boleveckým*. Kolísala i jejich podoba, např. *Ryba* byl zván i *Rybkou*, *Sedlák* též *Sedláčkem*, střídal se *Mrkvice* a *Mrkvička* ap. Protože příjmi byla individuální, i nejbližší příbuzní měli odlišná příjmi, např. otec a syn (s *Janem Koktánkem*, synem *Jíry Bebtavého*) i vlastní bratři (*Jakub Laurin* a jeho bratr *Petr Pačkoza*).

Při volbě příjmi se mohlo uplatnit více motivačních podnětů. Tím také mohlo dojít k tomu, že jedno a totéž příjmi vzniklo na různých místech z rozmanitých podnětů, aniž by jeho nositelé byli příbuzní. Tak např. *Procházka* mohl být člověk často měnící místo pobytu, ale i tovaryš na vandru, uprchlý poddaný, řezník skupující po vesnicích dobytek ap. *Hájek* mohl mít vztah k hájku, tj. označení malého listnatého lesíku, u kterého mohl bydlet či jej vlastnit. Ve středověké češtině měl ovšem *hájek* také význam „člověk pasoucí, střežící, hájící koně“, v židovských rodinách mohl *Hájek* vzniknout též z osobního jména Chajjem.

2. Ve vývoji druhého jména se v českých zemích výrazně uplatňovaly **rozdíly společenské i časové**. V nejstarších zápisech se nejhojněji nacházejí **šlechtická dvoujmení**, která byla odvozována především od osobních jmen a znaků majících nejčastěji původ ve jménech osobních a místních (*Havel Cidlina z Cidliny*), často různě slovtvorně obměňovaných (*Jan Kozlovec z Kozlova*, *Jan Horešák z Horešovic*). Velká část šlechtických příjmi pocházela z erbů (*Jan Beránek* – rod měl ve znaku beránka), méně ze jmen neheraldických, např. ptáků aj. živočichů (*Slavibor Čížek z Lidic*), z označení osobních vlastností (*Martin Zlý ze Stokar*), ze zaměstnání (*Jan Maršálek z Radiče*) aj. Po dlouhou dobu se ovšem v šlechtických kruzích kladl důraz především na jméno křestní, příjmi se pak vyjadřovaly tradice pokrevní, majetkové i společenské.

Občanská **dvoujmení měšťanů** a venkovanů se objevují v 14. století jen sporadicky. K zvýšenému společenskému styku a tím i vzniku nových příjmi přispělo v 15. století zejména husitské hnutí. Jako příznak celé rodiny se v uvedených společenských vrstvách začala příjmi hojněji užívat až v 16. století, a to dříve ve městech než na venkově. Někdy bylo obtížné rozlišit, kdy šlo o příjmi a kdy o označení zaměstnání (*Matěj řezník*). Je pochopitelné, že vznikala řada přechodných a neurčitých označení (*Jakub jinak Kuba Vaňků*, *Václav Pernikář řemesla truhlář*). U městských příjmi byla motivem jejich vzniku nejčastěji rozmanitá městská zaměstnání, řemesla, živnosti, popř. i domovní znamení (dům *U růže* – *Růžička*) a společenské hodnosti. Protože měšťané měli více kulturních styků než venkované, v jejich příjmi se objevovala větší dobová pestrost podnětená i antikou, náboženstvím, popularitou jednotlivých národů, hrdinů apod. (*Literát*, *Žižka*, *Turek*, *Brunclík* ap.). Vlivem sociálních změn a četnými migracemi došlo k tomu, že mnoho dnešních městských příjmení je původu vesnického.

Na venkově se příjmi začala ustalovat až v 17. století a později. Motivem vzniku příjmi byly při stejném druhu zaměstnání většiny obyvatel (tj. zemědělství) jiné rozlišovací znaky než ve městech, zejména místo a charakter bydliště (*Kopečný, Podlipný*) a jeho okolí (*Březina*), způsob usazení (dnes nejčastější příjmení *Novák* pochází od nově příšlého, osedlého hospodáře, hlavně po třicetileté válce). O venkovských příjmech v podstatě ovšem rozhodovala více vrchnost než samotní poddaní (jestliže např. poddaný *Matěj Vořech* přestal bydlet na vořechovské usedlosti, panský písař mu dal příjmi podle nové usedlosti či zaměstnání, např. *Matěj Sedlář*). Neustálenost příjmi byla evidentně možná pouze do té doby a tam, kdy a kde nemohlo vzniknout vážné nebezpečí záměny osob nebo rodin.

Ve vrstvě *dělnické* se ustavovala příjmi nejpozději, tj. až v 18. století. Před industrializací výroby se objevovala především jen příjmi havířská a hutnická (*Tomáš Krčma po otci, po hornicku Vort*); motivem vzniku příjmi byly v tomto prostředí samy pracovní podmínky, pomůcky, činnost i místo (*Kahanec, Zarážka, Vyrťal, Štola* ap.)

Při stálém růstu počtu obyvatel a spletitosti hospodářských a právních vztahů obyvatelstva vznikala nutnost **přesnější evidence obyvatelstva**. Byla zavedena v době josefínské, a to rakousko-uherskými zásahy právními. Povinnost **mít rodové dědičné příjmení** byla závazně stanovena zákonnými úpravami pocházejícími z konce 18. století. Tím byl završen dlouhodobý proces ustalování příjmení, jimiž se zpravidla stala do té doby užívaná příjmi.

3. Motivace vzniku příjmení užívaných v současné češtině je obdobná situaci v ostatních slovanských jazycích. I v češtině je možné vyčlenit dvě základní skupiny příjmení, a to příjmení deonymická a deapelativní, u nichž může být dělicím vodítkem výchozí význam obecného jména. (Konkrétní motivy vzniku jednotlivých příjmení zůstávají mnohdy utajeny, neboť prvotní zápisy potřebné svědectví velmi často neuvádějí.) Jednotlivé typy a sémantické okruhy příjmení, jimiž byly pojmenovány konkrétní osoby, zároveň poskytují představu o sociálních a jazykových aspektech, které se v době vzniku příjmi, z něhož se posléze obvykle vyvinulo příjmení, považovaly za důležité či výstižné a využívaly bohatých pojmenovacích možností češtiny. Příjmení můžeme rozčlenit na

3.1 deonymická, jejichž základem se stala

a) antroponyma, a to jména křestní, která byla různě obměňována či zkracována (*Václav řečená Vácha, Benedikt — Beneš*), zdrobňována (*Pavel — Pavlíček*) apod. Z českého jména Václav vzniklo např. na 200 příjmení: *Václavek, Vacátko, Vácha, Vacík, Vacek, Vaníček, Vančura* atd., ze jména *Jiří* kupř. *Jiříček, Jiřík, Jirásek, Jíra, Jírovec* ap.,

b) **toponyma**, a to místní jména česká i cizí, např. *Kolín, Sobotka, Hradecký, Novopacký, Pražák, Sviták (Svitavy), Policar (Politz — Police), Horn, Linz,*

c) **jména národů, zemí a krajů**, odkazující povětšinou na původ prvotního nositele, např. *Švejda (ze Švédska), Slezák, Charvát, Němec, Polák, Uher* – často šlo o důsledek migrace obyvatel plynoucí z válek,

3.2 deapelativní, označující či vyjadřující, mající za základ

a) **polohu, druh či charakter bydliště**, místo, odkud pojmenovaný pocházel, resp. **časové údaje** o jeho příchodu, např. *Chalupa (bydlel v ní), Doubrava, Tvrzník (z tvrze), Horák, Podskalský, Záveský (bydlel za vsí), Novák, Novotný (nově se přistěhovali),*

b) **vlastnosti tělesné (Vlasák, Dlouhý, Černý), duševní (Pokorný, Tichý, Veselý), věk a příbuzenské vztahy (Starší, Vnouček),**

c) **sociální rozvrstvení, feudální, vojenské, církevní aj. hodnosti, právní a majetkové poměry**, např. *Hrabě, Zeman, Dvořák, Svoboda, Poddaný, Sedlák, Půllánník, Dragoun, Kaplan,*

d) **název řemesla, činnosti a zaměstnání** pojmenovaného, např. *Kolář, Truhlář, Krejčí, Voráč, Hajný, Zpěvák, Žák,*

e) **název živočicha a rostliny** — příjmi vznikala obvykle na základě přirovnání či vztahu k nim (mnohdy míněno i symbolicky), nebo z domovních znamení je obsahujících, např. *Kačer, Ryba, Slavík, Jedlička, Fiala, Lípa (dům U lípy), Pštros (dům U tří pštrosů),*

f) **název věci, přírodního jevu**, označení abstrakt apod. — často šlo o přenesené pojmenování na základě věcné souvislosti (výroby, prodeje), podobnosti ap., např. *Bečka, Kabát, Kropáč, Svěrák, Zima, Nečas, Hvězda (dům U hvězdy),*

g) **slovesné pojmenování, označení různých dějů**, např. *Běhal, Pospíšil, Drahokoupil, Vidím, Peč, Hrejsemnou, Straširybka, Skočdopole, Osolsobě, Vítámvás ap.,*

h) slova **nesklonná**, příslovce, citoslovce ap., která se patrně vyvinula z přezdívek, jež pojmenovaný opakovaně říkal, např. *Lecjaks, Netřeba, Halabala, Šup, Tydlitát, Cvrk ap.*

4. Frekvence příjmení užívaných dnes v českých zemích ukazuje, že přední místa v ní zaujímají příjmení typicky česká, která se vyvinula převážně z apelativ. Nejčastěji se dnes vyskytují tato příjmení: *Novák, Svoboda, Novotný, Dvořák, Černý, Procházka, Kučera, Veselý, Horák, Němec, Pokorný, Pospíšil.*

K zajímavostem o současných příjmeních náleží, že nejvíce jich začíná písmenem K, po něm následují S, P, B, M, H. K nejdělním původem českým příjmením stále užívaným v českých zemích náleží např. *Dobrovítovský, Struharňanský, Kolomazníček*, k nejkratším *Áč, Cé, Ehm.*

Cesta od někdejších příjmí k ustálení systému současných příjmení užívaných v českých zemích byl proces dlouhodobý, ovlivněný aspekty jazykovými i mimojazykovými. Tento systém průběžně podléhá vývojové dynamice, je doplňován a obměňován. Stejně jako v minulosti, tak i v současnosti pronikají do českých zemí v souvislosti s proměnlivostí mezinárodních poměrů stále nová příjmení, a to nejen z jazyků evropských, ale v poslední době i mimo-evropských.

Použitá literatura:

- BENEŠ, JOSEF 1962. *O českých příjmeních*, Praha: Academia.
SVOBODA, JAN 1964. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, Praha: Academia.
DAVÍDEK, VÁCLAV 1941. Přehled vývoje českých příjmení. In: *Česká jména osobní a rodová*, Knihovna rodopisné společnosti v Praze, Praha, 70–108.
SEDLÁČEK, AUGUST 1922. O staročeských příjmeních šlechtických. In: *Sborník filologický VII*, 41–62.
KNAPPOVÁ, MILOSLAVA 2002. *Naše a cizí příjmení v současné češtině*, Tax AZ KORT, Liberec.

O prezimenima u českim zemljama

Sažetak

Hrvatski onomastičar Petar Šimunović, posvetio je svoju veliku istraživačku pozornost ne samo toponomastici, već i problematici hrvatskih prezimena. Povodom njegova životnoga jubileja, autorica nastoji u duhu njegove privlačne knjige *Naša prezimena* upoznati čitatelje ukratko s razvojem i motivacijskom strukturom prezimena koja se upotrebljavaju u českim zemljama.

On family names in Czech lands

Summary

Distinguished Croatian onomastician Petar Šimunović, has dedicated his research not only to toponomastics but also to Croatian family names. For his great jubilee, the author outlines the development and motivation structure of family names in Czech lands in the spirit of the important book of P. Šimunović «Croatian Family Names».

Ključne riječi: antroponimija, češka prezimena

Key words: anthroponymy, Czech family names

